

MŰHELY

Mester Béla

Nyelv és politikai közösség a reformkorban Szontagh Gusztáv gondolkodásának tükrében

A reformkori politikában és politikaelméleti kísérletekben megfogalmazódó nemzet- és állam-fogalmakat célszerű az akkori közjogi struktúra szerinti tagolásban tárgyalni. Bár a horvátokkal való viszonyunk újratárgyalása és az Erdéllyel való unió követelése állandóan jelen van a közbeszédben, a napi politikai gyakorlatban és a magyarországi politikusok, illetve politikai gondolkodók e gyakorlatból következő politikai horizontján a Horvátország és Erdély nélkül számított Magyarország sajátosságai jelennek meg hangsúlyosan. A napilapokban általános az ötvenkét vármegyére (valamint az autonóm Hajdúságra, Jászkunságra és a szabad királyi városokra) tagolt ország – pártállástól függően pozitívan vagy negatívan tárgyalt – képe, Horvátországra afféle „közel-külföldként” tekint a közvélemény, a „két haza” közül a „másikra”, Erdélyre pedig olyanként, amely *majd* a szükséges reformok eredményeként egyesülhet újra a politikai közösségként is megújult Magyarországgal. A centralizációval és annak községi, illetve megyei ellensúlyaival operáló magyarországi politikai gondolkodásra kezdettől fogva jellemző volt az erdélyi autonómiákkal, főként a szászok önkormányzatával szembeni idegenkedés.¹ Szontagh Gusztáv, akinek nézeteivel ebben az írásban közelebbről foglalkozom,² a 19. század harmincas éveiben katonaként hosszabb ideig Nagyszébenben tartózkodván fölhasználja az alkalmat az erdélyi történelem és a kortárs-viszonyok részletesebb megismerésére. A szászokról ekkor szerzett tapasztalatait (máig kéziratban maradt) önéletírásában saját eredeti közösségének, a szepességi németeknek a jellemzőivel veti össze, ami ebben az időben általánosan elterjedt toposznak számít.³ Az erdélyi szász autonómiát akkori formájában idejétmúlt, középkorias dolognak láttatja, ami nem egyeztethető össze a modern állami berendezkedéssel, az ehhez ragaszkodó szászok lelki alkatát pedig magába fordulónak, a külvilág történéseitől önmagát elszeparálni igyekvőnek véli. Hangvétele nem ellenséges a szászokkal szemben, inkább a letűnt középkori világ idejétmúlt képviselőiként sajnálkozik rajtuk.⁴ A bezárkózó és kiváltságörző erdélyi szászok ellenpontjai a szepességi németek, akik egészen más viszonyt alakítottak ki nem-német környezetükkel.

Alapvető különbség, hogy a szomszédságukban lakó szlovákok jelentős része szintén evangélikus vallású, így a vegyes házasságok, ha nem is tömegesek, de bevett dolognak számítanak, és csaknem minden felnőtt szepességi német férfi, ha nem is beszél, legalábbis ért szlovákul. Ugyanakkor ez a közeledés nem jelent elszlovákosodást: a szepességi német elit ad arra, hogy beszéljen magyarul is, politikai tekintetben pedig magyar hazafinak vallja magát. Szontagh leírása nyilván sarkított és magyar szempontból idealizált, azonban két lényeges valóságelemen alapul. Az egyik a magyarországi németiség többségének az ország iránti politikai lojalitása és jelentős rétegeik asszimilációs készsége (amelynek jeleit a magyar közvélemény rendre túl is becsülte); a másik az a főként Felső-Magyarországra jellemző helyzet, amelyben a nemzeti kultúránk kialakítására törekvő különböző etnikumok ugyanazoknak a (főként lutheránus) felekezeti intézményeknek a falain belül igyekeznek definiálni magukat, nem minden súrlódás nélkül. Felső-Magyarország lutheránus líceumai-ban az újkori magyar latinitás ódon kultúrája keveredik a német, magyar és szlovák diákkörök modern nemzeti szellemével, jelentős konfliktusokat, ugyanakkor kulturális kölcsönhatást is generálva. Más vidéken is előfordul persze, hogy etnikum tekintetében vegyes valamely intézmény diáksága, a különlegesség itt az, hogy a terület etnikumainak gyakorlatilag *csak ilyen* intézményeik vannak.

Az ebben a kulturális környezetben szocializálódott Szontagh könnyen a magáévá tehette a reformkori politikai gondolkodásnak azt a vonulatát, amely a politikai intézmények kontinuitására, a magyar közjogi hagyományra támaszkodva, ugyanakkor ennek az intézményrendszernek a megújításával, demokratizálásával és modernizációjával képzelte el a modern magyar politikai közösség megteremtését. Ugyanez a modernizáció és demokratizálás ugyanakkor a nemzeti nyelv dominanciájának az igényével is járt, ami éppen a többnyelvű Felső-Magyarországon vetett föl leginkább és legelőször problémákat. A közjogi hagyományra és az egyazon nemzeti nyelvre épített politikai közösségmodelleknek a teóriában megnyilvánuló különbsége azonban a kortársak előtt nem jelent meg ilyen tisztán. Eleink a két dolgot általában ugyanazon folyamat párhuzamos mozzanataiként érzékelték, éppen ezért meglepő volt számukra minden konfliktus, amely a két modell ütközéséből időről időre adódott. A szinte tisztán magyar nyelvű reformátusoknál gyakorlatilag konfliktusmentesen hajtották végre azokat az egyházkerületi határozatokat, amelyek a század első éveitől kezdve először az elemi, majd a felsőbb iskolákban bevezették a magyar nyelvű oktatást.⁵ A katolikus egyházi hierarchia bizonyos mértékig elfödte az ebben az intézményrendszerben is megjelenő nemzeti törekvéseket, de például Bernolák írásainak ortográfiája és nyelvi

normája így is nagy hatást gyakorolt a később standardizálódó szlovák nyelvre. Az intézmények fölötti nemzeti dominanciátörekvések tipikus esete azonban az evangélikus intézményrendszer felső-magyarországi története. Az iskolákban itt a tanítás nyelve jóval tovább a latin marad, mint a hasonló református intézményekben: csak a negyvenes évek elejére sikerül megszavaztatni a magyar nyelvű oktatást. Az oktatási nyelvről szóló tervezet előkészítői ugyanakkor kilátásba helyezik a magyarországi protestánsok unióját is, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy a tisztán magyar reformátusok majd segítenek asszimilálni a vegyes etnikumú lutheránusokat. A magyarosítással összekapcsolt modernizációs törekvés komoly konfliktusokat gerjesztett, és mélyreható elkülönülés okává vált a szlovák és magyar eszmetörténetben. A negyvenes években pályára lépő szlovák értelmiségi nemzedék elhatárolódott magyar professzorainak kantiánus és friesiánus szellemétől, és a hegelianizmus sajátos, gyakran pánszlávizmussal színezett változata mellett kötelezte el magát. (Így indult el pályáján a szlovák nemzeti gondolat talán legismertebb korabeli alakja, L'udovit Štúr is. A hegelianizmus szlovák kötődése a lutheránus intézményrendszeren belül az egyik oka annak, hogy a jó németországi kapcsolatokkal rendelkező magyarországi evangélikus kulturális intézményrendszer Hegelből alig közvetített valamit a *magyar kultúra felé*. A magyar hegelianusok szinte kivétel nélkül reformátusok voltak, és többnyire semmit sem tudtak arról, hogy nézeteiknek a másik protestáns felekezeten belül etnikai konnotációi vannak, tudniillik sokak szemében „tótosnak” tűnhetnek.) A szlovák nemzeti tudat és kultúra kialakulása nem elkülönült intézményrendszerben folyt, hanem a magyarokkal és németekkel közös egyházi és iskolai rendszer keretén belül. Mondhatni, ugyanazon egyházmegye szomszédos gyülekezetében, vagy éppen ugyanannak az iskolaudvarnak a *másik* sarkában, ugyanannak a bentlakásnak a *másik* hálótermében, ugyanazon iskolavárosi pincesorznak a *másik* borkimérésében. A közös intézményrendszer és a közös teoretikus alapok okán a szlovák–magyar konfliktus széles teret kapott a magyar nyelvű nyilvánosságban. Tiltakozások, hírlapi viták, demonstrációk követték egymást, amelyekben szlovákok és magyarok a legkisebb mértékben sem értettek egyet, azonban pontosan értették a másik fél állításait, az azokat megalapozó teoretikus megfontolásokat, a megnyilatkozások kulturális utalásait, sőt, igen gyakran egymás nyelvét is.⁶ A nyelvi és közjogi alapú nemzetfogalom összekeveredése azonban lehetetlenné tette, hogy az egymás kulturális kódjaiban megszerzett otthonosság, sőt, a nagymértékben közös kód valamilyen meg egyezésre vezessen a viták végén. A magyar oldalon a szlovák irodalmi nyelv kialakítására való törekvéseket gyakran nagyon is analógnak ítélték a hasonló magyar törekvésekkel, és éppen ezért tekintették a magyar politikai közösség-

gel szemben illojális magatartásnak. Ugyanakkor nem tekinthették a szlovák törekvéseket egyszerűen egy másik, a magyarral párhuzamos nemzetépítés részének sem: a korabeli szlovák önmeghatározásban cseh-szlovák közösségről, „szláv kölcsönösségről” és hasonló gondolatokról esik szó; amelyeket magyar részről sommásan azonosítottak az oroszbarát, sőt, az orosz cár által irányított pánszlávizmussal. (Némi joggal: a szláv népek nemzeti ébredésének végső kifutása, legalábbis az egyik jogosult interpretáció szerint, az 1848-as prágai szláv kongresszus.)⁷

Úgy tűnik, magyarországi nézőpontból főként a „pánszláv” gondolat (a horvát illirizmus és a csehekhez közeledő szlovák törekvések) keltettek feltűnést, ezenkívül a zsidók és a hazai németek asszimilációjának kérdése volt még napirenden. A „két haza” többi népének, így a szerbeknek és a románoknak a létéről természetesen tud a kor magyar közvéleménye, azonban ezek alig tárgyai a diskurzusnak, nemhogy párbeszéd folya képviselőikkel. Ezt az etnikai-politikai horizontot jól mutatja Szontagh Gusztáv ifjúkori komédiája, amelynek alapötlete éppen felső-gömöri szülőföldje nyelvi kavalkádjának általánosítása az egész országra, és egyben e „Bábel” politikai problematizálása.⁸ A szimbolikus helyszínen, Rákos mezején, a budai várral a háttérben játszódó darabban az árván maradt magyar nemes kisasszonyt, Budaméry Klárit gyámja, báró Goldhammerné német olvasmányokra és német beszédre kényszeríti. Két új kérője is akad, a nyelvújítás előtti, latinnal kevert magyart beszélő Roturides ügyvéd és Vizamal Jónás, „úrfi a’ Tót földről”, az öntudatos szlovák értelmiségi. Klárika kezét a darabban – nem meglepő módon – mégis régi szerelme, a nyugat-európai peregrinációjából hazatért Pelsőczy Miklós, a nemzeti érzelmű, ám korszerű európai műveltségű ifjú magyar nemes nyeri el. Beszédes a darabban az egyes etnikumokat jelképező alakok megjelenése és egymáshoz való viszonya. A hazai németiség képviselőjében Goldhammerné a magyar nyelvet parasztosnak tartó házi etikettjével sznobnak és provinciálisnak bizonyul, hiszen az imént hazaérkezett Pelsőczynek magyar léte valószínűleg pontosabb és frissebb ismeretei vannak a berlini módiról – legyen szó nyelvszokásról vagy ruhadívatról –, mint a bárónőnek, akinek kulturális horizontját nagyjából a bécsi biedermeier pesti másolataként jellemezhetjük. A „négy száz éves kutyabőrbe kötött Werbőczyvel”, Roturides ügyvéddel nincs sok tárgyalnivalója a főhősnek, annyira anakronisztikusnak tűnik a latin, mint egyetlen lehetséges hivatalos nyelv melletti határozott kiállása. Amikor a darabban Pelsőczy tényként, az országgyűlésen már elfogadott törvényként állítja be a nemzeti liberális ellenzék vágyalmát, a magyar nyelv hivatalos nyelvvé tételét, nem annyira politikai elvei mellett áll ki, mint inkább komolytalan rivalisát ijesztgeti; szinte játszadozik vele. A legérdekesebb Pelsőczy és Vizamal

viszonya. Kiderül, hogy diáktársak voltak, és Klárika rivális kérőiként is ugyanott folytatják a nemzeti identitásról szóló vitát, ahol diákkorukban abbahagyták: Árpádnál és Szvatopluknál. A verbalitás szintjén már-már fölmerül a polgárháború előérzete is: „készülj a’ Tót hadhoz!” – veti oda a vita legforróbb pontján a főhős Vizamálnak, arra utalva, hogy szlovák nemzetépítési törekvését állampolgári illojalitásnak, és mint ilyet, hadüzenetnek tekinti. Ezekhez a jelképiségükben átgondoltan fölépített alakokhoz képest meglepően szegényes, egyben sejtelmes a szerbek és a románok ábrázolása. Két, a Rákos mezején éjszaka átvágó, messzi útról érkező parasztot látunk a színen, egyikük szerb, a másikuk román, valószínűleg a pesti vásárra igyekeznek. Velük a főhős egyáltalán nem is tud kommunikálni.

A darab szimbolikája szerint a hazai németiség annak az – amúgy tisztelt – német nyelvű kultúrának a provinciális változata, amelyet azonban jobb közvetítő nélkül, annak igazi központjaiban, a jobb német egyetemeken lehet megismerni. A szlovákság tanuló társunk, egyben riválisunk az európai kultúrába való integrációnkban, aminek éppen aktuális feladata a nemzetépítés; a két sejtelmes éjszakai alak jelképezte szerbek és románok pedig éppen csak fölmerülnek a darab megcélzott közönségének kulturális térképén, szinte egzotikus színpoltként. Tudjuk ugyan róluk, hogy a szomszédban élnek, de kommunikáció gyakorlatilag nem lehetséges velük.

Ahhoz, hogy megvizsgáljuk, milyen opciók következnek a nyelvi és közjogi alapon meghatározott politikai közösség-definíciók összekeveredéséből és a magyarországi etnikumok törekvéseinek fönt vázolt megítéléséből, előbb röviden át kell tekintenünk azokat a kulturális, eszmetörténeti mintákat, amelyekre akkoriban támaszkodhatott a politikai közösség valamely felfogása. A francia, egynyelvűséget eröltető államnemzeti modell csekély kivételtől eltekintve inkább elkerülendő példának számított a főbb politikai erők számára; nem annyira az egységes államnyelv programja, mint bürokratikus, ellensúly nélküli centralizációs következményei okán. Az amerikai politikai közösség megalapításának tapasztalata Tocqueville igen korai magyar fordítása és Bölöni tudósításai révén általánosan ismert volt. Leginkább a tömegdemokrácia problémáit vitatták vele kapcsolatban, republikánus pártosa pedig az alkotmány által meghatározott politikai közösség nálunk amúgy is erős eszméjét erősítette, ugyanakkor korszerűsítését bátorította. Az angol utilitarizmus Széchenyi által képviselt formája is inkább a jogi struktúra és az intézményrendszer működőképességére fordította a gróf olvasóinak a figyelmét. Az elég korai és mélynek mondható Herder-recepció középpontjában nálunk a nyelv

különböző használati módjaival, az írásbeliség, a könyvnyomtatás és a modern közönség kialakulásával kapcsolatos gondolatok állnak, világos összefüggésben a modern magyar nyilvánosság éppen napirenden lévő megteremtésével.⁹ Hegel hatására főntebb már részben utaltam. A magyar hegelianizmusban érdekes jelenség, hogy legszínvonalasabb képviselője, Erdélyi János, hegelianus filozófusként csak 1848 után lép színre, így a hegeli eszméket a nemzetről szóló reformkori gondolkodásba nem közvetítheti. Kisebb gondolkodók elszórt írásaikban, így például Litkei Tóth Péter a Tompa Mihálynak címzett 1847–1848-as *Buji levelek*ben Hegelt a hazai modernizáció problémájának megragadásában hívja segítségül, azonban ez korántsem jellemző, és nem is vált ki tartós hatást. A Világos utáni hegelianus megnyilvánulásokból, így Erdélyi „filozófiai nyelvfelfogásából”, amely a hegeli filozófiát látja a magyar nyelvbe kódolva, vagy a hegelianus filozófusként is ismert Fejér György magyar őstörténeti nézeteiből inkább egy szubsztantív nemzeteszme sejlik föl, aminek azonban a továbbiakban ebben a formában nem lesz folytatása a magyar gondolkodásban, miként sokáig magának a hegelianizmusnak sem. Ami általánosan elismert eszmeként különböző formákban feltűnik a kor gondolkodásában, nagyjából azonos Kantnak a felvilágosodó politikai közösségről szóló elképzelésével, amely az ész nyilvános használatának egyre nagyobb szabadsága révén halad a felvilágosodott állapot felé.

A főt jelzett párhuzamos nemzetépítési folyamatokból, a reformkori modernizációs politikából és a 19. század közepére felhalmozódó jelentős szellemi, teoretikus munícióból a politikai közösségnek olyan, nagymértékben kanti eszméje alakul ki, amely önmagát azokban az intézményeiben fogalmazza meg, amelyek segítik kiskorúságából való hatékony kilábalásában. A legfontosabb ilyen intézmény a (minél szabadabb) sajtó. A korszak irodalma tele van a nemzetet ideáltipikusan az időszaki sajtó által összekötött, gondolkodó individuumok összességeként elgondoló képekkel, metaforákkal.¹⁰ Ez a sajtó azonban értelemszerűen nem lehet nyelvileg semleges – valamilyen meghatározott nyelven írják. A politikai közösséget megalkotni készülő magyar teoretikus értelmiségnek rá kell jönnie arra, hogy eszének nyilvános használata egyet jelent azzal, hogy azt valamely nemzeti nyelven – azaz nem latinul – kell tennie. Azokból az idiómákból, amelyek alkalmasak a nemzeti nyelv megteremtésére, viszont elvileg több is rendelkezésre áll, így a választás közöttük nem egészen magától értetődő.

Nemzeti nyelvek kialakítására alkalmas idiómákat és nem standardizált nyelveket említettem; így a közöttük való választást is döntően más típusúnak

látom, mint egy mai szerző választását, hogy valamely témáját szlovákul, magyarul, románul vagy angolul írja meg, vagy írását ezen nyelvek valamelyikére fordíttatja le. A többnyelvű, de gyermekkorában leginkább a német nyelvű kultúrában otthonos Szontagh Gusztáv írja főntebb már hivatkozott önéletírásában, hogy a hazuról hozott német nyelvtudás milyen kevés segítségére volt akkor, amikor a német értekező prózát kívánta művelni. A német irodalmi nyelven írott értekező prózában akkoriban szokásos formulákon kívül a nyelvhelyességi, alapvető stilisztikai, sőt, helyesírási szabályokat is felnőtt korában, fáradságos önműveléssel kellett elsajátítania, miközben mindezekkel az ismeretekkel *latinul* már régen rendelkezett. (A német autodidaxis mindvégig megmaradó jele kézírataiban a gót betű mellőzése. Szontaghnak ugyanezt a nyelvi autodidaxist kell végigvinnie akkor, amikor később a magyar nyelvű publikálás mellett dönt, és valószínűleg ezt kellett volna tennie a szlovák esetében is; miközben mindhárom nyelvet gyermekora óta beszélte, és nem létezett olyan negyedik, élő nyelv, amelyen ezeknél jobban tudta volna kifejezni magát.) Szontagh egyértelműen *tudatos egyéni választásként* értelmezi saját döntését arról, hogy magyar íróvá válik, párhuzamként hivatkozván Goethe naplójára, amelyben a német klasszikus beszámol ifjúkori dilemmájáról: francia, vagy német író legyen-e belőle. Szontagh elemzésében Goethe és saját döntése analóg egymással: Goethe az akkoriban születő modern német, ő pedig egy nemzedékkal később a formálódó modern magyar irodalom részévé válik. Valamilyen kész, kanonizált alakzatnak, Goethe a francia, Szontagh az időközben többek között éppen Goethe által megteremtett német irodalomnak fordítanak hátat annak érdekében, hogy csatlakozzanak egy új kulturális alakzat megalkotásának munkájához. Szontaghnál és nemzedéktársainál ennek a választásnak a magyarországi körülmények között egyértelmű politikai konnotációja van: a magyar irodalmi nyelv megteremtése egybeesik a magyar politikai közösség gyökeres reformjával, újjászületésével.

A nyelvhez való reflektált viszonyt erősítette a kortársakban a nyelvújítás korabeli tapasztalata is. Ha végiglapozzuk az akadémia reformkori értesítőit, szinte nem találunk olyan gyűlést, amelynek utolsó napirendjeként a megjelentek meg ne szavaztak volna néhány új szót ajánlásként, a nyelvhasználó elite bízva, hogy belátása szerint meggyökereztesse azokat a közbeszédben.¹¹ Amikor eleink a magyar nyelv preferenciájáról beszéltek a lalinnal és a honi nemzetiségek nyelveivel szemben, közelebből éppen erre a formálódó, tudatos reflexió útján létrehozott nyelvallapotra gondoltak. Aféle vegyes törvényű nyelvtervező köztársaságra (*mikté politeia*), amelyben a nyelvi arisztokrácia – az Akadémia – dönt, a maga körein belül demokratikusan, meghagyva a népnek és tribunusainak – az íróknak – a kezde-

ményezés és a vétó jogát. (Az Akadémia műszótáraiba sorra bekerültek a szerzők egyéni neologizmusai is; viszont az Akadémia javasolta műszavakat, ha nem terjedtek el, nem erőltették egy idő után.)

Mindebből a politikai közösségnek olyan felfogása bontakozik ki, amely nyelvi, etnikai tekintetben korántsem semleges, saját nyelvi, etnikai alapjait viszont nem valamilyen eleve létező szubsztanciaként, hanem konvencióként létező, racionálisan tervezhető közös vállalkozásként fogja föl. A vállalkozáshoz való csatlakozás ideáltipikusan tudatos individuumok döntéséből ered, a klasszikus szerződéselméletek analógiáját felhasználó megfogalmazásokban. Nemcsak a nemzeti és nyelvi tekintetben eredetileg semleges felvilágosodott politikai közösség válik tehát nyelvileg és etnikailag meghatározottá, hanem a nyelvhez való viszonyt is a politikai viszony mintájára fogják föl: a magyar nyelvű kommunikáció mellett elköteleződő egyéneknek jogaik vannak a nyelv alakítására és kötelezettségeik a nyelv ápolására, fejlesztésére. A nyelvi és a politikai közösség eszméje mélyen átjárta egymást, ugyanakkor már a reformkorban világos volt, hogy a legalább a közéletben magyarul beszélők azonosítása az ország politikai jogokkal rendelkező polgáraival a gyakorlatban illuzórikus, működésképtelen koncepció.¹² Nem véletlen, hogy a „nemzet”, „nép”, „ország”, „állodalom” és a politikai közösségre vonatkozó más kifejezések mibenlétéről és egymáshoz való viszonyáról igen sok szó esett ugyan a reformkori politikai közbeszédben, fogalmi tisztázásukra mégis igen kevés törekvés irányult. Ezek közül talán a legkomolyabb Szontagh Gusztáv főntebb már hivatkozott politikafilozófiai munkája.¹³ Szontagh a szavak nyelvszokás szerinti értelmét igyekszik rögzíteni, azonban kénytelen néhol normatív jelentést is adni azoknak. Legpontosabban, ezzel a reformkorban egyedülálló módon a nép és a nemzet megkülönböztetése révén választja el egymástól a politikai közösség nyelvi és közjogi alapját. Definíciója szerint a nemzet közjogi kategória, amely csak az államhatárokon belül értelmezhető, a nép viszont – amennyiben nem a „köz-nép” értelmében használjuk a szót – etnikai, kulturális kategória. Így ugyanazon nemzet (nála: állampolgári közösség) tagjai lehetnek különböző népek; de egy nép különböző tagjai is lehetnek különböző nemzetek tagjai; viszont azonos területen, vagyis egy országon belül több nemzet nem lehetséges.¹⁴ Szontagh definíciós kísérlete akkor szembesül a legnagyobb kihívással, amikor azután a szétválasztott nyelvi-etnikai és közjogi elvet ismét össze kell kapcsolnia, vagyis meg kell indokolnia, hogy a néptől megkülönböztetett nemzet (vagyis az állampolgárok közössége) miért meghatározott mégis nyelvi-etnikai tekintetben. Szontagh véleményére itt csak következtetni lehet. Nem mintha elhallgatna va-

lamit, de a kor embereként annyira evidensnek tekinti a magyar politikai közösség és a magyar „nemzetiség” összekapcsolását – utóbbin a nemzeti vonások összességét értették –, hogy föl sem merül benne a nyílt apológia szükségessége; megfogalmazásainak árnyalása azonban sokat elárul a figyelmes olvasónak.

Szontagh koncepciójának értékeléséhez tudnunk kell, hogy a szerző teoretikusi működése jórészt arra irányult, hogy megfogalmazza a Széchenyi körüli csoportosulás politikafilozófiáját. A mű megjelenésekor, 1843 tavaszán még maga Széchenyi sem tudta, hogy mire tél lesz, Bécs nyomására lemond majd pártalapítási terveiről; majd a magyarországi pártosodás fordulópontján, 1846–1847-ben úgy dönt, hogy végleg kívül marad az éppen kialakuló pártstruktúrán.¹⁵ Szontagh tehát a könyv megírása idején, a negyvenes évek első két évében bizonyosan a létrehozandó Széchenyi-párt céljaira szánja munkáját, ugyan nem pártprogramként – ez a szerep Széchenyi, Szontagh és még néhány szerző *Jelenkorban* megjelent vezércikkeire vár –, hanem teoretikus alapozásnak. A politikai csoportosulás helyét „conservativek ‘s radicalok” között, az angol *wig*hekhez hasonló pozícióban jelöli ki; konzervatívokon a hasonló nevű pártot, radikálisokon pedig hol a Tizek Társaságához és az országgyűlési ifjakhoz hasonló csoportosulásokat, hol Kossuthékat érti. Óvatos és fokozatos jogkiterjesztő programjából következik, hogy a politikai jogokkal rendelkezők köre lehetőség szerint egyezzen meg a nemzet „felvilágosult, nem kiskorú értelmiségével”, amely réteg a polgárosodás arányában növekszik majd. Itt kapcsolható mérsékelt wigh programjához nyelvpolitikája. Szontagh a magyar irodalmi nyelvet, mint erről részben már szó volt, a nyelvkészítő és -használó közösséghez önként csatlakozott racionális individuumok tudatos alkotásának tekintette, amely jelentősen különbözik a magyar anyanyelvű műveletlen emberek mindennapi beszédétől. (Főntebb már érintettük, hogy Szontagh alapélménye a nyelvhez, mint tudatosan művelendő kommunikációs *eszköz*höz való viszony, legyen szó a németről vagy a magyarról.) Szontagh elég leplezetlenül szólít föl az egynyelvű (magyar) közélet megvalósítására, *ez a nyelvújítás utáni, illetve közbeni magyar nyelv* azonban senkinek nem természet adta jószága: a magyar anyanyelvűnek szinte ugyanúgy meg kell küzdenie birtoklásáért, mint a másajkúnak. Szontagh véleménye szerint *ennek* a magyar nyelvnek a közéleti használata nem jelent asszimilációt, hiszen a művelt magyar nyelvközösséghez való csatlakozás egyben jogot ad a nyelvállapot további módosítására.¹⁶

Szontagh úgy gondolhatott a magyar irodalmi nyelvre – amelynek használói és formálói közé, mint oly sokan akkoriban, ő is önkéntes elhatározás-

ból lépett –, mint olyanra, amely betölti a latin régi társadalmi szerepét. Aki képes ezt a nyelvet írásban megfelelő szinten használni, egyben alkalmas is rá, hogy politikai jogai legyenek – hiszen ezt csak iskolában, vagy a magaskultúrában való aktív és tartós részvétellel lehet elsajátítani, mint atyái a latint. Az államnyelv legyen magyar – de ne a magyar paraszt, hanem Kazinczy nyelve. (Legalábbis, amíg a magyar paraszt gyermekei meg nem tanulják Kazinczy nyelvét az iskolában.) Ebben az állításban lehetne összefoglalni Szontagh nyelvpolitikájának társadalmi üzenetét.

Szontagh elképzelése, ha Széchenyi (elmaradt) szerepvállalása révén befolyásra tett is volna szert, a maga elitizmusával bizonyosan alkalmatlan lett volna a 19. század utolsó évtizedeivel kezdődő tömegdemokrácia viszonyai közötti útmutatónak, nem beszélve arról, hogy szlovákok még óvatosabb formában megfogalmazva sem kértek volna belőle, más nemzeti-ségek számára pedig még elfogadhatatlan alternatívát sem kínált. A nemzet, nép és politikai közösség fogalmi tisztázásának az igényével, melyet konvencionális nyelvfelfogásával összekapcsolva kívánt megoldani, azonban mindenképpen méltó a magyar politikai eszmetörténet iránt érdeklődő olvasó figyelmére. Úgy tűnik, 1848 előtt ő hozta egyedül fogalmi szintre nemzeti dilemmáinkat.

Jegyzetek

- ¹ Sokszor megfogalmazódott azóta a reformnemzedékkel és 1848 vezetőivel szemben az a kritika, hogy érzéketlenek voltak a korabeli nemzetiségi és tartományi autonómiatörekvések iránt. Nem szabad azonban elfelejtenünk az akkori koncepciók értékelésekor, hogy Magyarország és Erdély nem légüres térben, hanem a Habsburg Birodalom részeként létezett; így minden függetlenedési törekvés a pesti központtól annak a veszélyével járt, hogy szándékától függetlenül a bécsi, birodalmi központosítás eszközévé válik.
- ² Szontagh Gusztávról nagyobb lélegzetű tanulmányt közlök a kolozsvári Pro Philosophia Kiadónál ebben az évben megjelenő, *Magyar philosophia. A szenvedelmes dinnyésztől a lázadó Ikaroszig* című tanulmánykötetemben.
- ³ Lásd Szontagh Gusztáv: *Emlékezések életemből*. Budapest, MTA Kézirattára, Történelm. 2-r. 11.
- ⁴ Szontagh a szász lelkületet nem kizárólag erdélyi ismerőseinek családi könyvtáraiban tanulmányozta. Megemlékezik például egy férje távollétében unatko-

zó nagyszebeni szász polgárasszonyról, „akinél gyönyörűbb és egyben hiúbb szókét még életében nem látott”, és aki érzelmei kifejezéseként a házát is Szontagh ezredének, a Máriássy gránátosoknak a színeire festette.

- ⁵ A konfliktusok a felsőbb iskolákban jelentkeztek, ott is inkább más természetű nézeteltérések elintézésének ürügyeként. Ennek nevezetes példája a pápai kantiánus professzor, Márton István kötelezése arra, hogy több évtizedes magyar nyelvű filozófiaoktatás után Krug nyomán készült tankönyvét mégis latinul adja ki 1820-ban.
- ⁶ Jellemző, hogy a nem szlovák anyanyelvű, szlovák témákról sohasem író és gyermekora után szlovák nyelvi környezetben soha huzamosabb ideig nem élő Szontagh Gusztáv milyen természetességgel hivatkozik a szlovák katolikus és protestáns nyelvhasználat és helyesírás különbségeire politikafilozófiai fő művében, egy szlovák irodalmi folyóirat legfrissebb számával példálózva. A szlovák kultúra fejleményeinek ez a néma figyelése magukat magyarnak valló értelmiségieknél, amelyekre általában csak akkor derül fény, ha egy későbbi vitában meglepő irányú tájékozottságot árul el a szerző a témában, más, felsőmagyarországi gyökerű szerzőkre is jellemző. Ugyanezen munkájának és ezzel egykorú hírlapi cikkeinek mindenképpen túlzó, de a helyzetre jellemző állítása, hogy a „szláv nemzetiséggel” kapcsolatos vitát voltaképpen nem magyarok és szlovákok, hanem elszlovákosodott vagy elmagyarosodott németek, elszlovákosodott magyarok és elmagyarosodott szlovákok folytatják egymással. Ezzel a beállítással Szontagh nem a vita szereplőinek jóhiszeműségét akarta megkérdőjelezni, hanem inkább a nyelvi identitás *egyénileg választott voltát* kívánta hangsúlyozni. Az említett politikafilozófiai művet lásd: *Propylaeumok a társasági philosophiához, tekintettel hazánk viszonyaira*. Irta Szontagh Gusztáv, a Magyar Academia rendes, s a Kisfaludy-Társaság munkás tagja. Budán, Emich Gusztáv könyvtáros bizománya, M.CCC.XLIII.
- ⁷ Szontagh Gusztáv például a németül író cseh hegelianus pánszláv gondolkodó, Augustin Smetana prágai professzor könyvéről írott elmarasztaló recenziójában egyértelműen az orosz nagyhatalmi politika kiszolgálójaként állítja be a pánszlávizmust. Lásd: Szontagh Gusztáv: Smetana s a philosophia közel kimenetele. *Új Magyar Múzeum*, 1. évf., 1850–1851, 1. kötet, 147–159.
- ⁸ Lásd: Tuskó Simplicius [Szontagh Gusztáv]: Egy scena Babelünkből. *Koszorú. Szép-literatúrai ajándék a' Tudományos Gyűjteményhez*, 8. évf., 1828, 65–86. A darabot 1838-ban a Pesti Magyar Színház is bemutatta.
- ⁹ Különösen Guzmics Izidor fordításait kell megemlítenünk a *Felső Magyar Országi Minervában*.
- ¹⁰ Elég itt Petőfi 1848-as, még a forradalom tavaszán kiadott naplójára utalni. Petőfi szövegében nem március 15-ének tömegjelenetei és az elhangzó szónok-

latok az igazán hangsúlyosak, hanem a sajtó szabadsága. A napló szimbolikájában az összeverődött tömeget a szabad sajtó első termékeinek párhuzamos, de külön-külön történő olvasása teszi szabad nemzeté, politikai közösséggé.

- ¹¹ A bevett ajánló formula: „egyebekben lássa az íróság”. Az új szavak betérjesztése néha csak előszóban, indoklás nélkül történik, és különösebb vita nélkül szavazzák meg, máskor húsz-harminc oldalas komoly tanulmányok szolgálnak előterjesztésül, amelyben az indítványozó részletesen vizsgálja az új szó viselkedését todalékoláskor és versben; elvégzi – mai műszóval – a jelentésmező elemzését, majd párhuzamokat, fordításokat ad hat-nyolc nyelven. Gyakran előfordult, hogy ezekhez a napirendi pontokhoz az is érdemben hozzászólt, aki a gyűlés megelőző részét végigásította.
- ¹² Bár az elfogadott számítások szerint a politikai jogokkal rendelkező nemességnek több mint kilencven százaléka magyarnak vallotta magát, és a fennmaradó rész többsége is értett magyarul, világos volt, hogy a politikai jogok kiterjesztése elodázhatatlan. (Az adatok a Horvátország, Erdély és a Határőrvidék nélkül számított Magyarországra érvényesek, és nem veszik figyelembe többek között a politikai jogokkal szintén rendelkező, jelentős részben németajkú városi polgárságot.)
- ¹³ Szontagh e művét nagy sikerű, a kortárs filozófiáról szóló kézikönyve folytatásának szánta, amelyben levonja filozófiai nézeteinek politikafilozófiai konzekvenciáit, majd ezeket alkalmazza a magyar állapotokra. A munka függeléke hosszú elemzést tartalmaz Széchenyi és Kossuth sajtóvitájáról, a magyar politikai nyilvánosság szerkezetének értő elemzésével. A cenzúra addig halogatta a könyv engedélyezését, amíg ez, a kortársakat leginkább érdeklő rész gyakorlatilag okafogyottá vált. Szontagh később is igyekszik terjeszteni könyve állításait, egyes szövegrészeket hírlapi cikké átdolgozva jelentet meg újra. Szontagh említett filozófiai kézikönyvét lásd: Szontagh Gusztáv: *Propylaeumok a' magyar philosophiához*, Buda, A' Magyar Kir.' Egyetem' betűivel, 1839.
- ¹⁴ Szontagh példái a magyarországi nemzetiségek és „bukovinai atyánkfiai”.
- ¹⁵ 1846-ban szerveződnek párttá a konzervatívok, erre válaszul születik meg a következő évben a különböző „szabadelmű” irányzatokat összefogó *Ellenzéki nyilatkozat*. Ezzel nagyjából kialakul annak a pártrendszernek a csirája, amely – jelentős módosulásokkal ugyan – egészen a dualizmus végéig jellemzi a magyar parlamentarizmust.
- ¹⁶ Szontagh szlovák–magyar *összeolvadásról* beszél a népvándorlás korabeli germán hódítók és a kelta-római lakosság nyugat-európai összeolvadásával példálódzva. Ezt korántsem gondolja egyirányú magyarosításnak, így például a magyarban meglévő sok szláv jövevényszót egy hasonló folyamat kedvező előjelének, első fázisának tekinti.